

İran'ın Kültürel Bir Antitezi: Turan*

A Cultural Antithesis of Iran: Turan

Araştırma Makalesi – Research Article

Filiz TEKER

Fırat Üniversitesi, Tarih Bölümü, fteker8@gmail.com
ORCID Numarası/ ORCID Numbers: 0000-0003-4885-6804

Muhammet Beşir AŞAN

Fırat Üniversitesi, Tarih Bölümü, asanmbesir@gmail.com
ORCID Numarası/ ORCID Numbers: 0000-0002-7250-5927

Öz

“Turan” sözcüğünün Avesta’da geçen “Tur” sözcük kökünden türediği kabul edilmektedir. Araştırmacıların çoğu, Tur sözcüğünün etnik bir kökenden ya da coğrafi bir bölgeden ziyade bir kavim/kabile adına işaret ettiğini savunur. İran, yerleşik kültürün Tur (an) ise konargöçer bir kültürün temsilcisi olarak görülür. Bu bağlamda İran ile Turan, birbirine zıt iki kültürün oluşturduğu “daire”lere vurgu yapmaktadır.

Sâsânîler, Avesta çağından aldıkları “İran” sözcüğünü siyasi düzenlerinin adı olarak kullanmıştır. Onlar, öncüllerini tarihî hafızalarından silerek kendilerini Avesta çağı kavramlarına ve unsurlarına bağlamıştır. Bu kavram ve unsurların yanı sıra Zerdüştlükteki düalist yapı da Sâsânî ideolojisine ve coğrafyasına aktarılmıştır. Bu dönemde “ikici” bir anlayışın göstergesi olarak *Aniran*, *Aniranşehr* gibi terimlerin de kullanıldığı görülmektedir. Zerdüşt düalizminin ve karşıt unsurların bir başka tezahürü ise İran’ın kültürel bir antitezi olan “Turan” terimidir.

Turan, Sâsânîlerin erken dönemlerinde ülkenin güneydoğusundaki “düşman” bir halkı işaret etmektedir. MS III. yy. ın sonlarına doğru bir ülke adı olarak Turan, Sâsânî yazıtlarında karşımıza çıkar. Terim, MS V. yy. dolaylarında İran’ın güneydoğusundan kuzeydoğusuna taşınmış ve o dönemdeki tüm bozkır halklarını kapsayacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu kullanımda hiçbir etnik ayrım gözetilmemiştir. MS V. ve VI. yy. a karşılık gelen bu dönem, özellikle Hunların İran’ın doğusunda yoğun bir şekilde görülmeye başlandığı bir dönemdir. Sâsânîler, bu kavimlerle karşılaştıklarında Avesta’da Turlar ile mücadele eden hükümdarlarla kendilerini özdeşleştirmiştir. Böylelikle, “öteki” olarak algılanan bu kavimler “Turan” olarak adlandırılmıştır.

Tur teriminin Turan’a dönüşmesi gibi zamanla İran’ın doğusu da melez bir yapıya dönüşmüştür. Turanlıların neden olduğu bu durum, İran’ın doğusunun “Transavasya” hattına katılması ile sonuçlanmıştır. Bu açılım, İran’ın yüzyıllar boyunca Turan kültürüne maruz kalarak bu kültürü sahiplenmesine de neden olmuştur. Nüvizmatik verilere göre Turan, Türkistan ile eş anlamlı/özdeş bir şekilde MS VII. yy. ın başlarında kullanılmaktadır. Bu eş anlamlılığın birdenbire ortaya çıkması mümkün değildir. O nedenle bu sürecin en geç Sâsânîler döneminde başladığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: İran ve Turan, İran Çalışmaları, Akhunlar, Sasaniler, Göçebeler.

Abstract

It is accepted that the word “Turan” is derived from the root “Tur” in the Avesta. Most scholars argue that the word Tur refers to the name of a “tribe” rather than an ethnic origin or a geographical region. While Iran is considered as the representative of the settled culture, Tur (an) is also considered as the representative of the nomadic culture. In this context, Iran and Turan emphasize two different cultural circles.

* Bu çalışma, Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN danışmanlığında 2023 yılında tamamlanan “Sâsânîler Döneminde İran ve Turan İlişkileri” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

The Sassanids used the word “Iran” as the name of their political order. They based themselves on concepts and elements of the Avestan era. In addition to the concepts of the age of the Avesta, the dualist structure in Zoroastrianism was also transferred to the Sassanid ideology and geography. Terms such as *Aniran*, *Aniranshahr* were used in this period as an indication of the “dualistic” mentality. A manifestation of Zoroastrian dualism and opposing elements has also been the term Turan as an antithesis of Iran.

In the early Sasanian period, Turan refers to an “enemy” people in the southeast of the country. “Turan” appears in Sasanian inscriptions as a country name towards the end of the 3rd century AD. This term was transferred from the southeast of Sasanian Iran to the northeast and began to be used to include all the steppe peoples of that period. The most important detail of this usage is that no ethnic distinction is made between the peoples called Turanians. This period, which corresponds to the 4th and 5th centuries AD, is a period in which the Huns began to appear in the east of the Sassanids. When the Sassanids encountered these tribes, they identified themselves with the rulers who struggled with the “Turs” in the Avesta. Thus, these tribes, which are the other, were called Turan.

Just as the Tur has transformed into Turan, the east of Iran has also transformed into a hybrid structure. Thus, the east of Iran was included in “Transeurasian” line. This has caused Iran to be exposed to the Turanian culture. According to numismatic data, Turan was used synonymously with the word “Turkestan” at the beginning of the 7th century AD. It is not possible for this synonymy/identity to emerge suddenly. Therefore, it can be said that this process started in the Sassanid period at the latest.

Keywords: Iran and Turan, Sassanids, Iranian Studies, White Huns, Nomads.

Giriş

Turan kavramı, tarih araştırmaları içerisinde sıkça tartışılmıştır. Ancak, onun ne olduğu konusunda görüş birliğine varılamamıştır. Bunun en önemli nedeni; kavramın ortaya çıkışı ve tarihi süreçteki değişimi/dönüşümü takip edilmeden yapılan çalışmalardır. Uluslararası çalışmaların yeterince değerlendirilmemesi ve disiplinler arası bir yaklaşımla konunun ele alınmaması da İran ve Turan araştırmalarının bilimsel bir zeminde incelenmesine engel olmaktadır. Oysa bu çalışma alanı, Türk tarihinin İran tarihi ile kesişen önemli bir noktadır.

İran’ın “kültürel bir antitezi” olan Turan, çevre kültürle ilişkisi bilinmeden aydınlatılabilmesi mümkün olmayan bir kavramdır. İran ile Turan’ı siyasi ve coğrafi anlamlarının dışında “dünyayı ikiye bölen birer kültür dairesi ve düşünce sistemi” olarak inceleyen müstakil araştırmaların Batı’da artması dikkat çekicidir. *The Idea of Iran and Turan* adıyla Cambridge Üniversitesi’nin düzenlediği çalıştaylar başta olmak üzere; dünyanın birçok bölgesinde düzenlenen konferanslar, sempozyumlar, seminerler alanda yapılan önemli faaliyetlerdir. Kültür, medeniyet hatta bir “düşünce tarzı” olarak ele alınmaya başlanan İran ile Turan’ın ne olduğunun anlaşılabilmesi için Sâsânî döneminin fikrî dünyasının ve onun temellerinin etraflıca analiz edilmesi gerekir.

İran ve Turan çalışma alanının Türkiye’de ihmal edilmesi ve konunun sadece İran araştırmaları kapsamında incelendiğinin düşünülmesi, Türk tarihini de yakından ilgilendiren bazı gelişmelerin takip edilememesine neden olmaktadır. “Turan”, “Turistan”, “Türkistan” gibi adlarla anılan bölgeler son dönemlerde “Doğu İran”¹ teriminin sınırlarına dahil edilerek İran kültür dairesi içerisinde araştırılmaya başlanmıştır. Bu durum, belirtilen bölgelerin kültürel olarak İran’dan farklı olduğu gerçeğinin uluslararası sahada “unutulmasına” yol açmaktadır. Oysa “Turan”, “Turistan” ve “Türkistan” terimleri “Doğu İran” olarak adlandırılan ve adlandırılması önerilen bölgelerin eskiden beri kullanılan adlarıdır.² Bu konuda uluslararası alanda yapılacak çalışmalar, kavramların ve terimlerin birbirleriyle olan ilişkilerinin saptanabilmesi ve sağlam bir zemine oturtulması için gereklidir.

Bu çalışmada; Turan teriminin ortaya çıkışı, kapsamı ve anlamının değişimi/dönüşümü tarihî süreç içerisinde değerlendirilmiştir. Değerlendirme, İran ve Turan araştırmaları kapsamında yapılmıştır. Bu çerçevede terimin “Tur” şeklinde geçtiği ilk yazılı kaynak olan ve Zerdüştlüğün kutsal kitabı olarak bilinen Avesta ile Avesta unsurlarının yeniden canlandırıldığı Sâsânî dönemine odaklanılmıştır. Terimin Doğu Avrupa, Avrasya ile olan bağlantısı ve siyasi ideolojik anlamları araştırmaya dahil edilmemiştir.

¹ “Doğu İran” teriminin kapsamı ve sınırları için bkz: Rezakhani 2018.

² Kamoliddin 2022, 101-102.

1. Sâsânîler Döneminde İran Kavramı ve *Düalizm* (İkicilik)

Siyasi, coğrafi, kültürel ve etno-linguistik anlamlara geldiği kabul edilen İran sözcüğü, ilk kez Orta Farsça *Ērān* şekli ile Sâsânîler döneminde karşımıza çıkmaktadır.³ Sâsânî hanedanlığının kurucusu I. Erdeşir, İranlıları tek bir çatı altında birleştirmeyi amaçlamış ve bunun için zihninde bir tasarı oluşturmuştur. O, kökene vurgu yapan *Pers* sözcüğünü dar kapsamlı olduğu için tasarısına ad olarak kullanmamıştır. *Pahlav* ismi ise uzun süre mücadele edilen Partları çağrıştırdığı için tehlikeli görülerek tamamen ortadan kaldırılmıştır. I. Erdeşir, kurduğu bu yeni siyasi düzen için daha kapsamlı olduğunu düşündüğü “İran” sözcüğünü tercih etmiştir.⁴

İran kavramını siyasi sonuçları olan dinî temelli bir tasarıya dönüştürmeleri⁵ ve Ahameniş, Part gibi öncülleri ile bağlarını kesmeleri⁶ Sâsânîlerin en belirgin özelliğidir. I. Erdeşir'in zihnindeki tasarıya uygun olmadığı için koparılan bağlar, Sâsânîlerin başka bir meşru zemin aramasına neden olmuştur. Aranılan bu meşru zemin, Avesta çağında bulunmuş ve İran kavramı o çağdan diriltiyle dinî temelli bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu yönelim, İranlıların kolektif hafızasına hitap etmiş ve bu çağın kavramlarının Sâsânî ideolojisine ve onların hüküm sürdüğü bölgelere aktarılmasına neden olmuştur. Böylece, yeni bir ideolojinin temelleri atılmış ve tasarıya dönüştürülen İran kavramı ideolojik bir vizyon olarak bilinçli bir şekilde uygulanmaya başlanmıştır.

Sâsânîlerin meşru bir zemin arama girişimlerinin Avesta çağında karşılık bulmasıyla birlikte sadece İran kavramı değil, Zerdüştlükteki belli başlı öğeler de tekrar canlandırılmıştır. Zerdüşst geleneğindeki “düalist” yapının yanı sıra “karşıt unsur” kavramları da yeniden diriltiyle öğeler arasındadır. Bu ikili yapı, öncelikle *Aryan* sözcüğünün karşıtı olarak *Non Aryan* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Avesta’da kullanılan *Airyā* teriminin dış dünyadaki etnik karşıtı *Aniryā* olarak tezahür etmiştir⁷. İranlı olmayan krallıkların yok edilmesinde köken bağına vurgu yapan *Aniran* (*Anērān*) terimi⁸, Sâsânî sınırlarının genişlemesi neticesinde İranlı olmayan bölgeleri ifade etmek için kullanılmıştır. “Düalist” yapının bir yansıması olarak kullanılan *Aniran*, sadece coğrafi sınırların değil ideolojik sınırların da çizilmesini sağlayan bir kavram olmuştur. Aryanların ana yurdu olarak kabul edilen *Airyanem Vaejah*'nin halefi olan ve daha çok kültürel sınırları ifade eden İranşehr (*Ērānšahr*)'in⁹ ortaya çıkmasında da Zerdüşst geleneğinin etkili olduğunu söylemek mümkündür.¹⁰ Bu sözcüğün coğrafi bölgeler için karşıtı ise *Aniranşehr* (*Anērānšahr*)'dir. İranlı (İranşehirli) olmayanlar için *an-ēr* ve *an-ērīh*¹¹ terimlerinin kullanılması da “ikici” bir yapıyı göstermesi açısından önemlidir.

Düalizm çerçevesinde Turan terimi, İran'ın kültürel bir antitezini ifade eder. Bu terim de köklerini Avesta’da yer alan Tur (a) teriminden ve “karşıt unsur” geleneğinden almıştır. Sâsânîler döneminde “Turan” şeklinde karşımıza çıkan sözcük, tüm bozkır halklarını işaret ederek “konargöçer kültür dairesi” ni ifade etmiştir. Bu kullanım, İran sözcüğünü “yerleşik/medeni kültür dairesi” ile eş anlamlı hale getirmiştir. Böylelikle İran sözcüğü, diğer bütün anlamlarından ve kullanımlarından bağımsız olarak “ikici” bir kültürel yapının “medeni” kısmını temsil etmektedir. Konargöçer kültürü temsil eden kısım ise “Turan” olarak adlandırılmıştır.

2. Tur (a) Kavramı

“Tur” sözcük köküne Pehlevice “-an” ekinin getirilmesi ile oluşan “Turan”, Orta Farsça bir sözcük olarak kabul edilmektedir. Sözcük kökünün “kötü ruh, cin” ile “cesaret, yiğitlik” gibi hem pozitif hem de negatif anlamlarının olduğu düşünülür.¹² Tur, Pehlevice sözlükte İran’a düşman olan halklardan biri olarak geçer.¹³ Turan sözcüğünün daha eski bir şekline Farsçada rastlanmamıştır. Ancak, sözcüğün *Tūriiānqm* ve *Tūra* (*Tūr/Turec*) olmak üzere Avesta’da iki biçimde geçtiği görülmektedir: *Tūrahya*

³ Mackenzie 2005, 107.

⁴ Shahbazi 2009, 107.

⁵ Daryae 2009, 5.

⁶ Daryae 2001, 10-13.

⁷ Bailey, 1987.

⁸ Gignoux, 1989.

⁹ Bocnardi ve Puya 1393, 132.

¹⁰ Payne 2013, 4.

¹¹ Dēnkard VI.

¹² Levi 2002, 561.

¹³ Mackenzie 1971, 84.

Frayānahyā (Gata:46/12)¹⁴, *Arezanguhatō Tūrahe* (Ferverdin Yeşt:113)¹⁵, *Tūiryanām Dakhyunam* (Ferverdin Yeşt:143)¹⁶, *Dānunām Tūranām* (Ferverdin Yeşt:38)¹⁷, *Tuiri Frangrasyan* (Yasna:11/7)¹⁸... Avesta'da yer alan Tur sözcüğünün; mitolojik ve edebi eserlerde, Orta Farsça metinlerde, Arapça ve Farsça eserlerde karşılaştığımız “Turan” toponiminin temelini oluşturduğu söylenebilir.

Tur (a) sözcüğünün Avesta'da kimi/neyi/nereyi ifade ettiği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Fakat, genellikle sözcüğün bir kavim/kabile adını karşılar nitelikte kullanıldığı kabul edilir. Avesta'da zikredilen *Saini*, *Airyā*, *Dahi* gibi kabilelerden biri de *Tuiryā*'dır. *Tuiryā*, diğer kabile adları ile birlikte Avesta'da geçtiği için genellikle onun bir kavim adı olduğu ve dil, ırk gibi özellikler bakımından diğer kavimlerle benzerlik gösterdiği ileri sürülmektedir.¹⁹ Avesta'nın bölümlerinden olan *Ferverdin Yeşt* (37-8)²⁰'te *Airyā* ve *Tuiryā* kavimlerinin birbirlerine olan düşmanlıklarından bahsedilir. Söz konusu bölümde “*Tuiryā*”ların bazılarının Zerdüşt'e inandığını bazılarının ise Zerdüşt'ün dinini reddettiğini görmekteyiz.²¹ Sözcük her ne kadar Zerdüşt düalizmini yansıtsa da Turları İranlılardan ayıran tek özellik bu bilgiye göre sadece dinî değildir.

Tur (an)'un ne olduğunu anlayabilmek için öncelikle Zerdüştlükteki çeşitli kavramlara bakmak gerekir. Zerdüştlüğün kendince insan yaşamı için kurmayı amaçladığı bir düzen vardır. Bu düzen, çiftçi kültürü olarak nitelendirilmektedir. Bahsedilen düzeni benimseyenler olduğu gibi ona karşı çıkanlar da olmuştur. “Daha iyi bir hale dönüşmeyi reddedenler” ile bu düzene uyum sağlayanların oluşturduğu zıtlık, Zerdüştlükteki zıt unsurların bir yansıması şeklinde düşünülmektedir. “Düalist” anlayıştaki iyilik-kötülük, aydınlık-karanlık gibi karşıtlıklar Zerdüşt'ün oluşturmaya çalıştığı düzene katılanların ve katılmak istemeyenlerin karşıtlığının bir yansımasıdır. Bu düalizimde, göçebe savaşçı gruplar dönüşümü kabul etmeyen ve Zerdüşt'ün kurduğu düzeni ortadan kaldırmaya çalışan Turlardır. Bu kavimlerin günümüzdeki Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan, Tacikistan ve Afganistan'da yaşadıkları düşünülmektedir.²² Zerdüşt geleneğinin ve düalizmin kültürlerin çatışmasında yaşamaya devam etmesi, bir etnik gruptan söz edilmesini zorlaştırmaktadır. Bu durum, Turların kim olduğu konusunda bir belirsizliğe neden olur. “İlahi ışık yasaının dışına düşmüş kimseler” şeklinde tanımlanan Turlar, bu geleneğe göre karanlık bir yapının içindedir.²³

Tur (a)'un İranlı göçebelerin genel bir adına ya da Harezm'in eski bir göçebe kabilesine işaret ettiği de savunulmaktadır.²⁴ Birçok araştırmacı, Tur olarak adlandırılan göçebe kabilenin İranî olduğunu düşünür. Zerdüştlük konusunda önemli çalışmalar yapan *Mary Boyce*, Avesta'da zikredilen Turların kadın ve erkek adları üzerinde incelemeler yapmıştır. *Boyce*, çalışmasının sonucunda bu isimleri İranî isimler olarak kabul etmiş ve Turların da İranî bir kavim olduğunu ileri sürmüştür.²⁵ Ancak konargöçer toplumların kullandıkları isimlerden etnik yapılarının tam olarak tespit edilmesinin mümkün olamayacağı unutulmamalıdır. Turların kim olduğuna dair önemli bir görüş de Avesta'yı Yeni Farsça olarak ilk neşreden *Purdavud'a* aittir. Ona göre Eşkanilerin atası Turlardır.²⁶ Avesta'da geçen “Turalı *Dahae*” olarak bilinen bazı Saka grupları, Part Devletini kuran ve *(A)Parni*²⁷ olarak bilinen bir kavmin içerisinde yer almaktadır. Buna göre Sâsânîlerin ilk dönemlerinde Turan olarak adlandırılan kavmin Saka(i)stan bölgesine bağlı olması anlaşılabilir bir durumdur.

¹⁴ Kanga 1997, 189.

¹⁵ Kanga 2021, 243.

¹⁶ Kanga 2021, 255.

¹⁷ Kanga 2022, 217.

¹⁸ <http://www.avesta.org/yasna/#y9>.

¹⁹ https://zoroastrian.org/articles/Iran_Turan_in_Avesta.html.

²⁰ Kanga 2021, 217.

²¹ Gnoli 1980, 107.

²² Colpe 1986, 488.

²³ Wesendonk 1971, 24, 26.

²⁴ Frye 2004, 42, 43.

²⁵ Boyce 1991, 250.

²⁶ Purdavud 1347, 208-20.

²⁷ (A)Parni hakkında detaylı bilgi için bkz: Tezcan 2014.

Şekil 1. *Vendīdād'* da Geçen İsimler (www.heritageinstitute.com)

Avesta'nın 21 *Nosk'*unun 3 temel bölümünden biri olan ve *Vīdēvdād* adıyla da bilinen *Vendīdād'*da²⁸ yer alan adlar içerisinde Tur (a) adı geçmez (Şekil 1). İranî bir kavim olduğu iddia edilen Tur (a)'un Avesta'da zikredilmesine rağmen *Vendīdād'*da yer almaması son derece ilginçtir. Bu durum Tur (a)ların İranî olmadığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir. *Vendīdād'*da Tur (a) adının yerine *Sughdha* (*Soğd*) adının geçtiği ve bunun da Tur (an) adının yerine kullanıldığı öne sürülmektedir. Bu sav, daha sonraki zamanlarda Soğd topraklarında hüküm süren kavimlerin Turan mirasını sahiplendiği düşüncesine neden olmaktadır. Ancak Soğd' un Turan ile özdeşliği konusu birtakım çelişkileri beraberinde getirmektedir. Bu çelişkili durumda ise antik Turan'ın, İranlıların ana yurdu olarak kabul edilen *Airyana Vaejah'*nın komşusu olduğu ve *Airyana Vaejah'*nın batıya kayması ile birlikte Amuderya'nın İran ile Turan arasında bir sınır olduğu belirtilmektedir. Bu düşünceye göre *Airyana Vaejah* tarihi süreçte İran'a, Turan ise önce *Sughdha*'ya sonrasında ise *Sugd'*a dönüşmüştür (Şekil 2). Özbekistan ve Tacikistan'ın Turan ve Soğd'un bölündüğü bölgeler olduğu düşünülmektedir. Turan soylular Tacikistan'daki halklar olarak kabul edilirken Özbekistan bölgesindeki halklar da çoğunlukla Türklerden oluşan ve Turanlıları yerlerinden eden halklar olarak kabul edilmektedir.²⁹

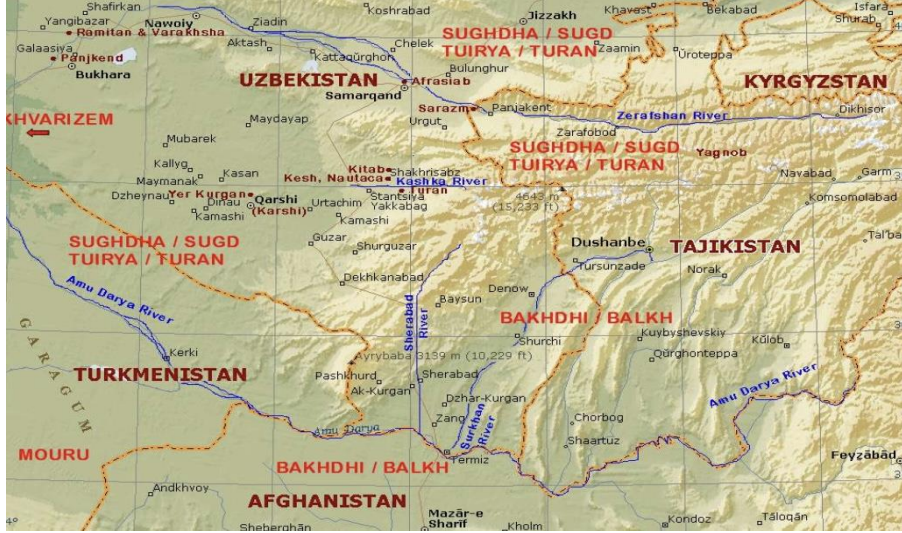
Tur sözcüğünün belirtilen anlamlarının dışında bir kişi ismi olduğu da görülmektedir. İran mitolojisine baktığımızda Tur, Feridun'un neslinden bir kimse olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰ Ünlü Türk hükümdarı (Saka hükümdarı) Alp Er Tonga'nın Afrasiyab ile aynı kişi olduğu da kabul edilmektedir. Bu görüşü destekleyen bir düşüncenin altını Arkeolog Şevket Dönmez çizmektedir. Ona göre Ahameniş dönemi *Persepolis* rölyeflerindeki Saka figürlerinin fiziksel özellikleri Türklere benzemektedir. Ayrıca Dönmez'e göre, Zerdüştlükteki kimi motifler de Türklere bağlantılı olarak yorumlanmaktadır. Bu motiflerden en ön plana çıkanı, kurt motifidir. Kurt kılığına bürünmüş bir Turanlı'nın Zerdüş'tü öldürdüğü rivayet edilir. Bunun yanı sıra arkeolojik veriler de Demir Çağında Hazar'ın doğusunun Turanlıların yaşadığı bölge olduğunu doğrulamaktadır. Bu bölge, Orta Asya ve Batı Türklerinin ilk kimliklendirmelerinin yapılabildiği bölgelerden biri olması açısından önemlidir.³¹

²⁸ Malandra 2000.

²⁹ <https://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/sugd/index.html>.

³⁰ Purdavud 1347, 194.

³¹ Dönmez 2019, 39-41.

Şekil 2. *Vendīdād*' da Tur (an) Yerine Kullanıldığı İddia Edilen Sugd (ha) (www.heritageinstitute.com)

3. Güneydoğudan Kuzeydoğuya Taşınan Bir “Düşmanlık”

Sâsânîler döneminde Tur (a) sözcüğünün yerine “Turan” sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Turan sözcüğü, erken dönemlerde Sâsânî ülkesinin güneydoğusundaki bir bölgenin³² ismi olarak kullanılmıştır (Şekil 3). Sistan/Saka(i)stan’a bağlı olan bu bölgede yaşayan kişilerin³³ Sâsânî yönetimine düşmanlık beslemesi Turan kavramına yön veren bir özellik olmuştur. Turan, zamanla İran’ın güneydoğusundan kuzeydoğusuna taşınmış ve o bölgedeki kavimleri belirten bir sözcüğe dönüşmüştür. Böylelikle terim, Sâsânîlerin kuzeydoğusundaki tüm bozkır halklarını ifade edecek şekilde kullanılmaya başlanmıştır.³⁴

I. Şapur, MS 262 yılına tekabül eden yazıtında itaat altına aldığı bölgeleri sayarken “Turistan” adını da zikreder: “*ud hamag, abaršahr, kirmān, saġgestān, tūrestān, makurān, pāradān, hindūgān, kušānšahr, dā frāz ō pašakbur, ud dā ō kāš, suvl (sugd), ud cācestān, ud az hān ālag drayā, mazūnšahr ud kunam pērōzšābuhr nām dh.ħštr, ud kunam*.”³⁵ Burada Turistan terimi, coğrafi bir bölgeyi işaret eder şekilde kullanılmıştır. Bir başka Sâsânî hükümdarı olan Nersi (MS 293-302) ise *Paikuli* Kitabesinde taht mücadelelerinde kendisine destek olan ülkelerin krallarını sayar. Burada Turan adı “*tw r’n (MLKA)* (Turan Kralı)” şeklinde geçmektedir.³⁶ Şapur zamanında Turistan bir coğrafya adı iken Nersi zamanında Turan bir ülke adı olarak kullanılmıştır. Turan’ın siyasi bir yapının adı olarak Nersi zamanında artık kullanılan bir sözcük olduğunu söyleyebiliriz. Turan sözcüğünün bildiğimiz anlamda bir yer adı olarak kullanılması ise daha sonraki dönemlerde sıkça karşılaşılan bir durum olmuştur. Turistan sözcüğü ise zamanla kullanımdan kalkmıştır. MS V. yy. da Sâsânîler, İran’ın zıttı olarak ülkelerinin kuzeydoğusunu Turan olarak adlandırmaya başlamışlardır.³⁷ Bu yüzyıl, İran ve doğusu açısından önemli bir dönem olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu dönemde Turan teriminin belirtilen anlamı kazanmasına yol açan bazı olaylar meydana gelmiştir. Sâsânîlerin İran’ın doğusunda Hunlar ile karşılaşması bölgenin “Transavryasya” hattına dahil olması ile sonuçlanmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan “melez kültür” Turan olarak adlandırılmıştır.³⁸

³² Günümüzde Pakistan’ın Belucistan eyaletinin kuzeydoğusu

³³ Bu kişilerin Dravid Brahiler olduğu öne sürülmektedir.

³⁴ Levi 2002, 561.

³⁵ Şâpür I’s inscription, Ka’ba-ye Zartošt (ŞKZ).

³⁶ Humbach ve Skjaervo 1983, 53.

³⁷ Levi 2002, 590.

³⁸ Payne 2016, 5.

Şekil 3. Erken Sâsânî Döneminde Turan (www. tourajdaryae-blog.tumblr.com)

4. Turan ile Türkistan Özdeşliği

İran-Turan araştırmacılarının ve İranistlerin çoğu, Türkler ve onların bulunduğu sahalar için Turan sözcüğünün kullanıldığı konusunda hemfikirdirler. Ancak bu paralel ve özdeşik kullanımın başlangıç dönemi hakkında farklı düşünceler öne sürülmektedir. *Diakonoff*, bu özdeşliğin Firdevsî ile başladığını ve İranî bir kavim olan “göçebe” Turanın İran epik geleneğinden Türkçe konuşan kavimlerin bulunduğu coğrafyaya aktarıldığını belirtir.³⁹ *E. Yarshater*, Turanlıların hatırasının sürekli canlı kalmasını, İran'ın kuzeydoğu bölgesinin göçebelere her dönemde “istila” ya uğramasına bağlamaktadır. Ona göre, Turanlılar ile Türklerin özdeşik olarak kabul edilmesi yaklaşık olarak MS VII. yy. ile birlikte başlamıştır.⁴⁰ Bu özdeşik kullanımın Karahanlılar döneminde başladığını düşünenler de bulunmaktadır.⁴¹ Onlara göre ise, İran kültür ve edebiyatının yoğun etkisi Karahanlılar döneminde özdeşleşmeye neden olmuştur ve böylelikle Karahanlılar kendilerini Afrasiyab'a bağlayarak Turan ile aynileştirmiştir.⁴² Elimizdeki verilere göre bütün bu iddiaların çok geç dönemleri baz alarak yapıldığı görülmektedir. Oysa “Turan” ve “Türk” sözcükleri Karahanlılar döneminde çoktan eş anlamlı olarak kullanılır hale gelmiştir. Ayrıca Turan ve Türkistan terimlerinin coğrafi olarak eş anlamlı kullanımının daha önceki dönemlerde başladığı da kesin olarak bilinmektedir. Bu durumun birdenbire ortaya çıkması mümkün değildir ve bu tarz bir eş anlamlılığın oluşması için bir sürece ihtiyaç vardır. O nedenle Karahanlı dönemindeki “kullanım” bir durum tespittir ancak başlangıç dönemi olarak kabul edilemez. Sâsânî kaynaklarında Tur, Turan, Turistan ve Türkistan sözcüklerinin yer alması buna en büyük kanıt olarak gösterilebilir. Bu durum Karahanlıların çok fazla İran etkisinde kaldıkları için Turan ile özdeşleştikleri tezini çürütmekte ve eş anlamlılığın en geç Sâsânî dönemine kadar götürmektedir.

Semerkant'ta bulunan Soğdca sikkeler⁴³ Türklerin Turan terimini MS VI. yy. da kullanır halde olduklarını göstermektedir. Bu sikkelerde “Turan” legendine⁴⁴ rastlanması sözcüğün özellikle siyasi anlamda erken dönemlerde Türkler ile özdeşleştiğini göstermesi açısından önemlidir. Afrasiyab'da bulunan bir sikkenin legendi, damganın etrafını dolanmış şekilde konumlandırılan Soğdca bir legenddir. Bu legend, Soğdca *xwβ, twrny* ve *x'γ'n* sözcüklerini içermektedir. Bu sözcüklerin ilki olan *xwβ*, damganın üstünde yer alır ve “hükümdar” anlamına gelmektedir. Damganın solunda yer alan *twrny* sözcüğü ise *Turan(in)* anlamına gelir. Bu yüzdeki son sözcük olan *x'γ'n* ise “kağan” demektir. Bu sözcüklerin oluşturduğu ifadenin Türkçe karşılığı ise *Turan Hükümdarı Kağan:/Hükümdar Turin*

³⁹ Diakonoff 1999, 100.

⁴⁰ Yarshater 1983,408-409.

⁴¹ Samoyloviç 1934, 161-162.

⁴² Frye 2004, 43-44.

⁴³ Babayar 2018, 27.

⁴⁴ Babayar 2019, 177.

Kağan'dır.⁴⁵ Sikkelerin bir başka varyantında ise Soğdca *x'γ'n twr(nyn) (xwβ)* ifadesi yine diğer sikkede olduğu gibi *Turan Hükümdarı Kağan/Hükümdar Turnin Kağan* anlamına gelmektedir.⁴⁶

Turan sözcüğünün Türkistan adı ile eş anlamlı hale gelmesinin MS VI. yy. daki sikkelerde bulunması ve onun temelinin Sâsânî dönemi kaynaklarında daha erken zamanlarda tespit edilebilmesi çok önemlidir. Ancak, Türk sözcüğünün; Tur, Turan, Turistan, Türkistan bağlantısını daha erken dönemler için ortaya koyabilecek başka veriler de vardır. Bu veriler, özellikle Türk adının kökeni ile ilgilidir. Tur ve Türk kelimeleri arasındaki olası bir köken bağlantısı Frye'in⁴⁷ dikkatini çekmiş olmasına rağmen ne yazık ki bu konuda yeterli araştırma yapılmamıştır. Bunun en büyük nedeni Türklerin yaşadığı coğrafyanın, temasta olduğu kavimlerin ve dillerin çeşitli olmasıdır. Bu çeşitlilik, konu üzerinde dil bilimsel kontrolü zorlaştırmaktadır.

5. Sâsânî Sonrasına Genel Bir Bakış

Avesta geleneğinden İran epiğine aktarılan *Aryan-Non Aryan* karşıtlığının bir devamı, Frye'a göre Türkler Yakın Doğu'ya geldiklerinde ortaya çıkmıştır. Bu karşıtlık İran-Turan mücadelesi içinde Firdevsî'nin "Şehname"sinde görünür olmuştur. İslamî dönemde Turanlılar Türkler olarak kabul edilmiş ve bunda da zikredilen geleneğin devamlılığına vurgu yapılmıştır. Ayrıca, İran-Turan çatışmasının göçebeler ile yerleşikler arasındaki karşıtlığın bir görünümü olduğu ve Türklerin de bu karşıtlıkta temsil ettiği unsurun İran'ın zıttı olan Turan olduğu kabul edilmektedir.⁴⁸

Firdevsî'nin "Şehname"sindeki İran-Turan çatışmasını İran epik geleneğine göre Zerdüştlükteki unsurların bir yansıması olarak düşünmek gerekir. Çünkü bu eser; derin, tarihi ve epik kökleri bulunan bir eserdir ve yalnızca kaleme alındığı zamanı yansıtmaz. "Şehname"yi doğru bir şekilde değerlendirebilmek için ona gerçekçi bir bakış açısıyla bakmak gerekir. Bunu yapabilmek için de akılda tutulması gereken iki nokta vardır. Birincisi; "Şehname"nin kaynaklarının iyi bilinmesi gerektiğidir. Öncelikle Avesta'nın "Şehname"nin temel kaynağı olduğu unutulmamalıdır.⁴⁹ IX. yüzyıl sözlü gelenekleri ile diğer Şehnameler, Firdevsî'nin eserinin Avesta dışındaki kaynakları arasında sayılabilir. "Hudaynâme" ve "Şahnâme-yi Ebu Mansurî" de belirtilmesi gereken kaynaklar arasında yer almaktadır.⁵⁰ "Şehname" ile ilgili akılda tutulması gereken ikinci nokta ise İran-Turan mücadelelerinde İran'ın sınırının aslında Sâsânîlerin sınırları ile paralel olduğudur. Bütün bunların dışında Turan'ın "Şehname"de açıkça İran'ın antitezi olarak belirdiği görülmektedir. Bunun en büyük nedeni, Turan'ın sadece belirli bir dönemde değil tüm tarihî süreçlerde İran'ın konargöçer düşmanlarının ana yurdu olmasıdır.⁵¹ Sâsânî döneminin tüm unsurlarının "Şehname"de yeniden ortaya çıktığını görebilmek, Turan kavramını "hayalî" ve "efsanevî" bir kimlikten çıkaracaktır. Böylece "Şehname" daha doğru bir bakış açısıyla ele alınabilecektir. Sâsânîler dönemindeki temel motifler, tarih ile mitolojinin birbirine harmanlanmış şekliyle esere aktarılmış ve İran ile Turan bu eserde iki ayrı medeniyetin diyalektik bir ilişkisini yansıtmıştır.⁵² "Şehname"nin genellikle Türklere hitaben yazıldığı kabul edilmektedir. Fakat eserin Gaznelilerden önce Sâsânîler için düşünüldüğü unutulmamalıdır.⁵³ Bu bilgi, İran epiğinin neden ön plana çıkarıldığına ilişkin anlaşılması açısından önemli bir bilgidir. Bu epik gelenekteki *Aryan- Non Aryan* ile İran- *Aniran* karşıtlığının devamı eserde İran-Turan karşıtlığı şeklinde işlenmiştir. "Şehname"deki mücadelenin iyilik-kötülük, karanlık-aydınlık yani Zerdüştlük ile Ehrimen arasındaki bir *antagonism* örneği olduğu görülmektedir.⁵⁴ İki farklı kültürün temsilcisi olan İran ve Turan'ı bu kültürlerle mensup toplumlar oluşturmuştur.⁵⁵ Turan adı, Sirderya etrafındaki göçebe bozkırları karşıladığı gibi Ehrimen'in hakimiyet merkezi anlamına da gelmektedir.⁵⁶ İran'ın ateş, Turan'ın ise suya benzer şekilde gösterilmesinin sıradan bir sembol olmadığı, ateşin Zerdüştlükle olan bağlantısı düşünüldüğünde

⁴⁵ Babayar 2019, 180.

⁴⁶ Babayar 2019, 181.

⁴⁷ Frye 2004, 42.

⁴⁸ Frye 2004, 42.

⁴⁹ Payne 2016, 6.

⁵⁰ Kanar 2010, 289.

⁵¹ Payne 2016, 6.

⁵² Payne 2016, 6.

⁵³ Levi 2002, 561.

⁵⁴ Frye 2004, 42.

⁵⁵ Caferoğlu 1972, 60.

⁵⁶ Czeglédy 1999, 29.

anlaşılmaktadır. Ateş ve suyun birbirine karşıtlığı iki ayrı kültür dairesinin sembolik olarak gösterilmesidir.⁵⁷

Arapça, Farsça coğrafya ve tarih eserlerinde karşılaştığımız Turan'ın “Şehname”nin tesiri ve kapsamı dahilinde oluştuğu açıktır. Firdevsî'nin ardından Turan, genellikle Maverâünnehir ile eş anlamlı olarak kullanılmış ve “Şehname”de İran Turan sınırı olarak gösterilen Amuderya bu iki ülkenin sınırı olarak kabul edilmiştir.⁵⁸ İlerleyen zamanlarda ise Turan, Buhara Hanlığı ile özdeşik bir kullanıma sahip olmuştur. Böylece, kapsam olarak Maverâünnehir'i içeren fakat sınırı sadece onunla çizilemeyen bir terime dönüşmüştür. XVIII. yy. ile birlikte resmî anlamda Turan terimi artık kullanılmamaya başlanmıştır.⁵⁹ Terimin siyasi bir anlam kazanması ise daha sonraki dönemlerde olmuştur. XIX. ve XX. yy. larda terimin kazandığı bu siyasi anlam, “ulaşılması hedeflenen siyasi bir coğrafya” şeklinde olmuştur. Bu anlamıyla Turan, değişken bir siyasi coğrafya sınırlarına sahip hale gelmiştir.⁶⁰

Sonuç

Sâsânîler döneminde İran kavramının dinî temelli bir ideolojiye dönüşmesinin yanı sıra Zerdüştlükteki unsurların da yeniden canlandırıldığı görülmektedir. Bu yeniden canlandırma ile Avesta çağında kullanılan bazı karşıt unsurlar da Sâsânî dönemine aktarılmıştır. İran, her zaman zıttı ile var olmuştur. Bu varoluş, İran'dan dışarı doğru ihraç edilmiş ve zamanla dünyayı kültürel olarak ikili bir yapıya bölmüştür. Yabancı unsurların “öteki” olarak algılanması İran'ın bir antitezi olarak Turan teriminde de görülmektedir. Sâsânî İran'ının doğusunda yoğun şekilde beliren Hunlar, Turan'ın yeniden canlandırılmasında başat rol oynamıştır.

Genel olarak Turan, yerleşik halkların göçebe halkları ifade etmek için kullandıkları bir terim olarak kabul edilmektedir. Sâsânîlerin Avesta'da yer alan bir terimi İran'ın yerleşiklerini göçebelerden ayırmak amacıyla kullanması, tarihsel köken ve mitsel hafızaları çerçevesinde normal bir durumdur. Kavramın temeli karşıtlıklar üzerine atılmışsa da İran ile Turan aslında ayrılmaz bir ikilidir. İran ile Turan'ın kültürel sınırları çok keskindir. Ancak, var olduğu iddia edilen coğrafi sınırlarının aslında olmadığını ya da en azından son derece belirsiz, geçirgen ve değişken olduğunu söylemek mümkündür.

Turan'ın kavim/kabile, coğrafi bölge ya da bir kültür dairesi olduğu yönünde çeşitli düşünceler bulunsa da özellikle Almanca kaleme alınan çalışmalar onu daha çok kültürel bir yapı ve Zerdüştlük geleneğindeki düalizmin bir yansıması olarak değerlendirmektedir. Kültür çevreleri teorisi içerisinde yer alan ve “Turan (Türk, Bozkır, Çoban, Atlı Göçebe) Kültür Çevresi” ne dahil edilen bu yapı, Turan'ı kültürel bir daire olarak değerlendirmektedir. Zerdüştlüğün ötekileştirdiği Turan, madde ile ruh arasındaki tezatlığı değil ruhlar arasındaki tezatlığı vurgulayarak dünyayı kültürel olarak ikiye ayıracak şekilde genelleştirilmiştir. İran tarih yazımında Turan, göçebe olan İranî kavimlere işaret eder şekilde kullanılmaya devam etmektedir. Bu konudaki Rusça eserlerde, kavramın anlamsal olarak genişlediğini görebiliriz. Avrasya, Doğu Avrupa gibi coğrafyalar İran ile Turan'ın kültürel çatışmasının devamını yaşayan bölgeler olarak kabul edilmekte ve kavram çağdaş bir zeminde ele alınmaktadır. Hatta insanın kendi içindeki mücadelesi de İran ile Turan mücadelesinin bir yansıması olarak görülmektedir. Türkiye'de ise terimin daha çok siyasi ve ideolojik bir anlamda kullanıldığı söylenebilir.

Uluslararası literatüre baktığımızda bu araştırma alanında daha çok Batılı ya da İran kökenli araştırmacıların faaliyet gösterdiğini görmekteyiz. Çalışmalar genellikle İran tarihi, dinleri, dilleri ve edebiyatı üzerinde uzmanlaşmış araştırmacılar tarafından yapılmaktadır. Bu durumun en büyük sakıncası, İran'a tezat olan Turan'ın tamamen “İran” a dahil edilmesidir. Belirtilen tek yönlü bakış açısı, böylesine çeşitli anlam ve kullanımlara sahip olan bir kavramın tüm yönleriyle incelenmesine engel olmaktadır. Bu tek yönlü bakış açısının aşabilmek için Türkler ile bağlantılı olduğu düşünülen Turan'ın Türkler tarafından bilimsel bir yaklaşım ile ele alınması gerekmektedir. Aksi takdirde yeni bilgi ve bulgulara erişilmesi mümkün görünmemektedir.

İran-Turan araştırmaları kapsamında uluslararası literatürdeki çalışmalar, Türk kültürünü yeterince tetkik edemediği için alanda bazı boşluklar oluşmaktadır. Bu boşluğu hem Türk kültürünü, dilini ve

⁵⁷ Caferoğlu 1972, 60.

⁵⁸ Levi 2002, 561.

⁵⁹ Levi 561-562.

⁶⁰ Karatay 2003, 25.

tarihini hem de İran kültürünü, dillerini ve tarihini disiplinler arası bir yaklaşımla ele alabilecek araştırmacıların yapacakları çalışmalar doldurabilir. Batılı araştırmacıların çoğu, Türklerin Turan kültür dairesi içerisinde geç bir dönemde girdiğini kabul etmektedir. Çünkü, Türklerin bu kavram ile olan ilişkisinin daha erken dönemlerinin tespit edilmesinde Bahaeddin Ögel'in de her zaman vurguladığı gibi Batılı araştırmacıların Türk kültürü bilgisi zayıf kalmaktadır. Öncelikle hem İran dünyasının en eski yazılı kaynağı olan hem de bulunduğu bölge hakkında en eski bilgileri veren Avesta, Türk araştırmacılar tarafından her yönüyle tetkik edilmeli ve bu saha hem Türkolog hem de İranolog olan araştırmacılar tarafından çalışmalıdır. Hatta Türklerin göç ettikleri bölgelerin de bu kapsamda tarihleri ve dilleri ile birlikte incelenebilmesi için İran Turan araştırma merkezlerinin kurulması ve entegre çalışmaların yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Avesta: Yasna: Sacred Liturgy and Gathas/ Hymns of Zarathushtra, Digital Edition. <http://www.avesta.org/yasna/#y9>
- Babayar, G. (2018). Kutadgu Bilig'te Geçen Türkistan ve Turan Terimleri Üzerine. *Journal of Old Turkic Studies*, 2, 26-49.
- Babayar, G. (2019). Semerkant'ta Bulunan "Kağan" ve "Hatun" Unvanlı Eski Türk Sikke ve Mühürleri Üzerine. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, 177-202.
- Bailey, H. W. (1987). Arya. Ehsan Yarshater (Ed.), *Encyclopaedia Iranica* 2 (7) içinde (s. 681-683). Columbia: Columbia University. <https://www.iranicaonline.org/articles/arya-an-ethnic-epithet>.
- Bocnurdî, M. ve Puya B. (1393). Goftogu Ba Turaç Deryayi Derbare-yi Endişe-yi İranşehr ve Merzhay-ı Ferheng-i İnan. *Marlik*, 4-5, 5-6, 132-135.
- Boyce, M. (1991). *History of Zoroastrianism*. Leiden: E. J. Brill.
- Caferoğlu, A. (1972). İnan ve Turan'ın Paylaşılmalı Şirin'i. *Şarkiyat Mecmuası*, VII, 59-68.
- Colpe, C. (1986). Altiranische und zoroastrische Mythologie. *Wörterbuch der Mythologie*. <http://www.celtoslavica.de/bibliothek/turan1.html>.
- Czegledy, K. (1999). Turan Kavimlerinin Göçü. G. Karaağaç (Çev.). İstanbul: Turan Kültür Vakfı.
- Daryaei, T. (2001). Memory and History; The Construction Of The Past in Late Antique Persia. *Name-ye İnan-e Bastan: The International Journal of Ancient Iranian Studies*, 1, 2, 10-13.
- Daryaei, T. (2009). *Sasanian Persia: The Rise And Fall Of An Empire*. New York: I. B. Tauris.
- Dēnkard VI. <http://www.avesta.org/denkard/dk6s.htm>.
- Diakonoff, I. M. (1999). *The Paths of History*. UK: Cambridge University.
- Dönmez, Ş. (2019). İslamiyet Öncesi Türk Arkeolojisi Nedir, Ne Değildir? Tur, Tura ve Turan'dan Türklere Uzanan Tarih. *Tarih Dergisi*, 60, 38-41.
- Edułjee, K. E. Sugd Turan. <https://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/sugd/index.html>.
- Frye, R. N. (2004). *The Heritage of Persia*. California: Mazda Publishers.
- Gignoux, Ph. (1985). Anērān. Ehsan Yarshater (Ed.), *Encyclopaedia Iranica* 2 (1) içinde (s. 30-31). Columbia: Columbia University. <http://www.iranicaonline.org/articles/aneran>.
- Gnoli, G. (1980). *Zoroaster's Time and Homeland A Study on The Origins of Mazdeism and Related Problems*. Naples: Istituto Universitario Orientale.
- Humbach, H., Prods O. S. (1983). *The Sasanian Inscription of Paikuli, Germany*: Verlag Wiesbaden, <https://bpb-us-e2.wpmucdn.com/sites.uci.edu/dist/c/347/files/2020/01/Paikuli.pdf>.
- Jafarey, A. Iranians Turanians in Avesta. https://zoroastrian.org/articles/Iran_Turan_in_Avesta.html
- Kamoliddin, Sh. (2022). Kommentariy K Knige Khodadad Rezakhani ReOrienting the Sasanians East Iran in Late Antiquity. *Sogdiyskiy Sbornik*, 10, 97-130.
- Kanar, M. (2010). Şahname. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde (Cilt 38, s. 289-290). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
- Kanga, E. K. E. (1997). *Gāthā-Bā-Māni*. Ervad Maneck Furdoonji Kanga (Çev.). Bombay: The Trustees of the Parsi Panchayat Funds and Properties.
- Kanga, E. K. E. (2021). *Khordeh-Avestā-Bā-Māyeni*. Ervad Maneck Furdoonji Kanga (Çev.). Bombay: The Trustees of the Parsi Panchayat Funds and Properties.
- Karatay, O. (2003). *İnan ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*. Ankara: Karam.

- Levi, S. (2002). Ortaçağ Orta Asyası'nda Türkistan ve Turan. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), *Türkler 1* içinde (s. 557-565). Ankara: Yeni Türkiye.
- Mackenzie, D. (1998). Ērān, Ērānšahr. Ehsan Yarshater (Ed.), *Encyclopedia Iranica* 8 (5) içinde (s. 594). Columbia: Columbia University. <https://www.iranicaonline.org/articles/eran-eransah>.
- Mackenzie, D. N. (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University.
- Malandra, W. W. (2000). Vendīdād. Ehsan Yarshater (Ed.), *Encyclopedia Iranica* içinde. Columbia: Columbia University. <https://www.iranicaonline.org/articles/vendidad>.
- Payne, R. (2013). Cosmology and the Expansion of the Iranian Empire 502-628 CE. *Past & Present*, 220, 3-33.
- Payne, R. (2016). The Making of Turan: Fall and Transformation of The Iranian East in Late Antiquity. *Journal of the Late Antiquity*, 9, 1, 4-44.
- Purdavud, İ. (1347). *Yeştha*. Tehran: Danişgah-i Tehran.
- Rezakhani, Kh. (2018). *REorienting The Sasanians: East Iran in Late Antiquity*. Edinburgh: Edinburgh University.
- Samoyloviç, A. N. (1934). *İranskiy Geroişeskiy Epos v Literaturah Tyurkskih Narodov Sredney Azii*. Leningrad.
- Şāpūr I's inscription, Ka'ba-ye Zartošt (ŠKZ). <https://sites.uci.edu/sasanika/sapur-is-inscription-kaba-ye-zartost-skz/>
- Shahbazi, A. Sh. (2005). The History of Idea of Iran. V. Sarkhosh Curtis- Sarah Stewart (Ed.), *Birth of The Persian Empire 1* içinde (s. 100-111). London- New York: I. B. Tauris.
- Tezcan, M. (2014). Türkmenia'da Hüküm Süren Önemli Bir Kabile Olarak Sakaların (A) Parni Boyu ve Bunun İran'ın Kuzey-Doğu Bölgesi Horasan'daki Apar Bölgesi ile Alakası. *Cedrus*, II, 55-73.
- Wesendonk, O. G. V. (1971). *Urmensch und Seele in der İranischen Überlieferung. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte des Hellenismus*. Osnabrück.
- Yarshataer, E. (1983). *Iranian National History*. Ehsan Yarshater (Ed.), *Cambridge History of Iran* 3 (1) içinde (s. 359-478). Cambridge: Cambridge University.